

ATASÖZLERİ, DEYİMLER

ÖMER ASIM AKSOY

Giriş

Her dilde atasözleri ve deyimler vardır. Sosyoloji, psikoloji, felsefe, tarih, ahlâk, folklor . . . gibi birçok yönlerden inceleme konusu edilmeye değer olan bu ulusal varlıklar, deyiş güzelliği, anlatım gücü, kavram zenginliği bakımından çok önemli dil yapılarıdır.

Bizde eskiden **sav**, **mesel**, **tâbir** diye anılmış olan ve eski, yeni konuşma dillerinde, manzum, mensur yazılar arasında kullanılmış ve kullanılmakta bulunan atasözleriyle deyimler, birçok kimselerce derlenmiş ve kitap halinde yayımlanmış ise de ne gibi özellikleri bulunan söze **atasözü**, ne gibi özellikleri bulunan söze **deyim** denilmek gerektiği ciddî olarak incelenmemiştir. Başta Şinasi'nin **Durub-i Emsal-i Osmaniye**'si olmak üzere bütün derlemeler, atasözleri adı altında verilen deyimlerle, deyim adı altında verilen atasözleriyle veya ne atalarsözü, ne de deyim olmayan birtakım lâflarla doludur. Bu karışıklık sürüp gitmektedir. Her iki söz çeşidinin ortak vasıfları olan "özlü, kalıplaşmış, hoşça giden bir anlatım aracı olmak" bu sözleri birbirine karıştırmamanın başlıca sebebidir. Biz bu incelememizde birleştirici vasıfları da, ayırıcı vasıfları da göstermeye çalışacağız.

Atasözlerinin ve deyimlerin ana vasıflarını çizmek o kadar güç bir şey değildir. Ama kimi zaman, gökkuşağının yan yana bulunan iki rengi arasında olduğu gibi, atasözleriyle deyimler ve bunlarla bayağı sözler arasında kesin bir sınır bulunmadığından, bir sözün niteliği ikircimli bir konu olur. Bununla birlikte sarı, yeşil, mavi nasıl ayrı ayrı renkler olarak varsa atasözleri, deyimler, bayağı sözler de öylece nitelikleri ayrı söz çeşitleri olarak vardır.

İncelememize başlamadan önce, iki söz çeşidinin adları üzerinde biraz duralım :

Divanü Lûgat-it-Türk'te atasözleri, Arapça **mesel** Türkçe **sav** sözcükleriyle anılmıştır.

Divan edebiyatında ve Osmanlıcada bu kavram için **mesel** de, **darbimesel** de geçer. **Darbimesel**, aslında "mesel getirmek, duruma uyan

yaygın bir söz veya bir atasözü söylemek” demektir. Ama **atalarsözü** anlamına kullanılmıştır. Nitekim Nabi :

Sözde darbülmesel iradına söz yok amma
Söz cdur âleme senden kala bir darbimesel

demıştır.

Mesel’in çoğulu **emsal**, darbimesel’in çoğulu **durub-ı emsal**’dir. Bu sözler yerlerini yetmiş seksen yıldan beri Türkçelerine bırakmaya başlamışlardır. Bugün tekil olarak **atalarsözü** ve **atasözü**, çoğul olarak da **atasözleri** diyoruz.

Yirmi beş yıl öncesine kadar **deyime** de, **terime** de **tâbir** ve **ıstılah** deniliyordu.

Eskiden hem atasözlerinin, hem birtakım deyimlerin başka bir adı da **meşhur sözler** idi.

Yeniler gibi eskiler de **darbimesel**, **meşhur söz**, **tâbir**, **ıstılah** sözcüklerinin özelliklerini belirtmemişler, bunlar arasındaki farkları göstermemişlerdir.

I

A T A S Ö Z L E R İ

Bizim gelenekle yerleşmiş bir atalarsözü anlayışımız vardır. Bu anlayışa göre atasözleri, ulusal varlıklardır. Allah ve peygamber sözleri gibi ruha işliyen bir etki taşırlar. İnandırıcı ve kutsaldırlar. Geniş halk yığınlarının yüzyıllar boyunca geçirdikleri denemelerden ve bunlara dayanan düşüncelerden doğmuşlardır. Ulusun ortak düşünce, kanış ve tutumunu belirtir, bize yol gösterirler. Bir atasöziyle belgelendirilen tutumun doğruluğu herkesçe kabul edilir. Anlaşmazlıklarda bir atasözü en büyük yargıdır. İşte bu atasözleri, şekil bakımından da, kavram bakımından da birtakım özellikler taşırlar. O özellikleri birer birer gözden geçirelim :

A. ŞEKİL ÖZELLİKLERİ

1. Atasözleri kalıplaşmış (klişe haline gelmiş) sözlerdir : Her atasözü, belli bir kalıp içinde, belli sözcüklerle söylenmiş olan donmuş bir şekildir. Sözcükler değiştirilip yerlerine –aynı anlamda da olsa– başka sözcükler konulamıyacağı gibi sözdiziminin şekli de bozulamaz. Böyle

değiştirmeler yapılırsa ortaya çıkan söz, –anlam değişmese dahi– atalar-sözü diye anılmaz. Örneğin :

Derdini saklıyan derman bulamaz

sözündeki derman yerine ilâç denilemez.

Çalma elin kapısını, çalarlar kapını

sözü de, sözcüklerin sırası değiştirilerek :

Elin kapısını çalma, kapını çalarlar

biçiminde söylenemez.

2. Atasözleri kısa ve özlüdür. Az sözcükle çok şey anlatır :

Dikensiz gül olmaz

Alet işler el övünür

Taşuma su ile değirmen dönmez gibi.

3. Atasözlerinin çoğu bir, iki cümledir. Daha uzun olanları azdır :

Balık baştan kokar

Kaynıyan kazan kapak tutmaz

İnsan söyleşe söyleşe, hayvan koklaşa koklaşa

Biri yer biri bakar, kıyamet ondan kopar gibi.

B. KAVRAM ÖZELLİKLERİ

Her atasözü bir genel kural, bir düstur niteliğindedir. Bu kural ve düsturlar başlıca aşağıdaki kavram bölükleri içinde bulunur. Başka bir deyişle atasözleri, kavram bakımından birkaç çeşittir :

1. Sosyal olayların nasıl olageldiklerini –uzun bir gözlem ve dene-me sonucu olarak– tarafsızca bildiren atasözleri vardır:

Komşunun tavuğu komşuya kaz görünür

Minareyi çalan kılıfını hazırlar

Araba kırılınca yol gösteren çok olur

Sütten ağzı yanan yoğurdu üfliyerek içer gibi.

2. Tabiat olaylarının nasıl olageldiklerini –uzun bir gözlem sonucu olarak– belirten atasözleri vardır :

Mart kapıdan baktırır, kazma kürek yaktırır

Kork aprilin beşinden öküzü ayırır eşinden

Zemheride kar yağmadan kan yağması iyi

Mart yağar nisan övünür, nisan yağar insan övünür gibi

3. Sosyal olayların nasıl olageldiklerini uzun bir gözlem ve deneme sonucu olarak bildirirken bundan ders almamızı (açıkça söylemeyip dolayısıyla) hatırlatan atasözleri vardır :

Ağlamıyan çocuğa meme vermezler
Öfke ile kalkan ziyan ile oturur
Mahkeme kadiya mülk değil
Sona kalan dona kalır gibi.

Bu sözlerin altında “istemelisin ki elde edesin”, “insan kendisini öfkeye kaptırmamalı”... dersleri bulunmaktadır.

4. Denemelere veya mantığa dayanarak doğrudan doğruya ahlâk dersi ve öğüt veren atasözleri vardır :

Çirkefe taş atma, üstüne sıçrar
Ayağını yorganına göre uzat
Bugünkü işini yarına bırakma
Yoldan kal, yoldaştan kalma gibi.

5. Birtakım gerçekler, felsefeler, bilgece düşünceler bildirerek (dolayısıyla) yol gösteren atasözleri vardır :

Bal bal demekle ağız tatlı olmaz
Ak akçe kara gün içindir
Korkunun ecele faydası yoktur
Taşıma su ile değirmen dönmez gibi.

6. Âdet ve gelenekleri bildiren atasözleri vardır :

Dost başa bakar, düşman ayağa
Bir fincan kahvenin kırk yıl hatırı var
Kızını dövmiyen dizini döver
Kız beşikte, çeyiz sandıkta gibi.

7. Bazı inanışları bildiren atasözleri vardır :

Kırk yılda bir ölet olur, eceli gelen ölür
Ananın bahtı kızına
Akacak kan damarda durmaz
Baykuşun kısmeti ayağına gelir gibi.

C. TAMAMLAYICI BİLGİLER

1. Atasözlerinin donmuş birer kalıp olduğunu söylemiştik. (Bk. A, 1) Bazı atasözlerinin birkaç kalıbı bulunduğunu da belirtmek gerekir.

Bu kalıplardan herbiri ayrı ayrı atalarsözü olarak tanındığından değişiklikler “donmuş olma” kuralına aykırı sayılamaz. Örneğin :

Denize düşen yılanı sarılır

sözünün :

Denize düşen yosuna sarılır

şekli de vardır. Ama “denize düşen balığa (veya samana) sarılır” gibi başka bir şekli yoktur.

Ayağını yorganına göre uzat

sözü ise, sözcüklerin sırası değişmiş olarak :

Yorganına göre ayağını uzat

biçiminde de söylenebilir. Bu ikiden başka biçimde söylenmez.

2. Bazı atasözleri, ayrı ayrı bölgelerde değişik şekiller almış olabilir. Bu da yukarıdaki kuralın bozulmuş olması demek değildir. Bu gibi atasözlerinin o bölgelerde kalıplaşmış özel şekli var demektir. Örneğin :

Keskin sirke kabına zarardır

Aç tavuk kendini buğday anbarında sanır

sözleri bazı bölgelerde :

Keskin sirke küpüne zarar

Aç tavuk düşünde (rüyasında) darı görür

şekillerindedir.

3. Kısa ve özlü olmak, atasözlerinin özelliklerinden olmakla birlikte (Bk. A, 2) kimi atasözleri –başka bir özelliği sağlamak için– kavramı anlatmaya yetenden artık sözcük ile söylenmiş de olabilir :

El elden üstündür

sözü, düşünceyi anlatmaya yeterken buna :

Arşa varıncaya kadar

sözünün de eklenmiş olması gibi.

4. Bütün atasözlerinin birer genel kural niteliğinde olduğunu yazmıştık (Bk. B). Bazı atasözleri genel kural gibi söylenmiş olduğu halde gerçekten genel kural değildir.

Örneğin :

Kör ölür, badem gözlü olur, kel ölür sırma saçlı olur.

Gelen gidene rahmet okutur

sözlerinin genel kural oldukları söylenemez. Bu gibi sözlerde “sık sık raslanan” durumların genelleştirilmiş olduğu görülmektedir. Kimi atasözleri, bir parçasının atılmasıyla bu biçimi almıştır. Ama atılan parçanın o sözde gizli olduğu anlaşılır. Nitekim :

Suyu getiren de bir, testiye kıran da

sözü, bu biçimi ile genel kural diye kabul edilemezse de herkes bilir ki bunun altında “hep böyle olmaktadır” gibi bir anlam gizlidir. Sözün XV. yüzyılda derlenmiş olan atasözleri kitabındaki eski şekli ise asıl anlamı ortaya koymaktadır :

İyilik bilmiyen katında su getirenle senek sıyan birdir

5. Atasözlerini “temsili sözler” diye tanımlayanlar ve “mecaz”ı atasözlerinin ayrılmaz vasfı sayanlar vardır. Her ne kadar birçok atasözümüz “temsili” ve “mecazi” ise de temsili ve mecazi olmayan atasözlerimiz de çoktur. Örnekler :

Sirkesini sarmısağımı sayan paçayı yiyemez	(Mecazlı)
Mum dibine ışık vermez	(„)
Damıya damıya göl olur	(„)
Bugünkü işini yarına bırakma	(Mecazsız)
Dost ile ye, iç, alış veriş etme	(„)
Akıllı düşman akılsız dosttan hayırlıdır	(„)

6. Atasözlerinde ustaca bir üslup, büyüleyici ve inandırıcı bir anlatım özelliği vardır. Yüzyıllardan beri kullanıldıkları, her gün işitildikleri halde tazeliklerini kaybetmiyen bu sözlerde çeşitli anlatış yolları, çeşitli söz ve anlam sanatları görülür. Örnekler :

—Azca, nereye?— Çokçanın yanına (Karşılıklı konuşma)
Kurda neden boynun kalmı demişler, işimi kendim görürüm
demiş. (Kısa hikâye)

Akça akıl öğretir	(Alliterasyon)
Kaynıyan kazan kapak tutmaz	(„)
Kâr eden âr etmez	(Seci)
Atta karın yiğitte burun	(„)
Baba malı tez tükenir evlât gerek kazana	(Mısra)
Çocuktan al haberi	(„)
Gülme komşuna-gelir başma	(Beyit)
Körün istediği bir göz-ikisi olursa ne söz	(„)
Aç ile eceli gelen söyleşir	(Cinaz)

Ulu sözü dinlemiyen uluyakalır	(Cinas)
Bol bol yiyen bel bel bakar	(„)
Öksüzün karnına vurmuşlar, vay arkam	
	demiş (Tevriye, tariz)
Ağaç yaşken eğilir	(İstiare)
Ölmüş koyun kurttan korkmaz	(„)
Ağız yer yüz utanır	(Mecazımürsel)
İki el bir baş içindir	(„)
Can boğazdan gelir	(Kinaye)
Güvenme varlığa, düşersin darlığa	(Tezat)
Ay var yılı besler, yıl var ayı beslemez	(Tezat, akis)
Buldum bilemedim, bildim bulamadım	(„ „)
Erkek aslan aslan, dişi aslan aslan değil mi?	(İstifham)
Üzüm üzüme baka baka kararır	(Hüsnütalil)

7. Her ulusun atasözleri, kendi varlığının ve beallığının aynasıdır. Atasözlerinde bir ulusun düşünceleri, yaşayışları, inanışları, gelenekleri görülür. Atasözleri, ulusların zekâlarındaki keskinliğin, hayallerindeki genişliğin, duygularındaki inceliğin de en tipik örnekleridir. Bu sözler, kuvvetli felsefelerden başka güzel buluşlarla, parlak nüktelerle, zarif alaylarla, şiddetli taşlamalarla doludur. Böylece her atasözü, kendi ulusunun damgasını taşır.

Birçok uluslarda ortak olarak kullanılan atasözleri de vardır.

8. Atasözlerinin, atalardan kalma, eski, ulusal varlıklar olduğunu söylüyoruz. Bu “eskilik” vasfı üzerinde biraz durmak gerekir :

a) Yüzlerce yıl halk potasında kaynadıktan sonra atasözü niteliğini kazanmış olan bir sözün sözcüklerinde, sintaksında zamanla değişiklikler olabilir. Örnek olarak iki atasözünün bugünkü, XV. ve XI. yüzyıllardaki şekillerini bir arada gösterelim :

Kurt komşusunu yemez	(Bugünkü)
Kurt konşısın incitmez	(XV. yüzyıldaki)
Böri koşnısın yimes	(XI. „)

* * *

Isıramadığın eli öp başma ko	(Bugünkü)
Kesemedüğün eli öp başma ko	(XV. yüzyıldaki)
Taşğ ısırumasa öpmiş kerek	(XI. „)
(Taşı ısıramazsa öpmesi gerek)	

b) Eski atasözlerinden bugün unutulmuş olanlar bulunduğu gibi yeni zamanlarda doğmuş atasözleri de vardır. Dokuz yüzyıl önce yaşadıkları Divanü Lûgat-it-Türk'ten anlaşılan atasözlerinden kimisi bugün de yaşamakta ise de kimisi unutulmuştur. Hattâ XV. yüzyıl atasözlerinin durumu da böyledir. Örneğin Divan'daki :

Otug odhguç birle üçürmes
(Ateş alevle söndürülmez)
Buzdan suv tamar
(Buzdan su damlar)
Teşük suvda belgürer
(Kasık yarığı suda belli olur)

gibi birçok atasözleri unutulmuştur. Bunun gibi XV. yüzyılda derlenmiş olan atasözlerinden :

Ağaç yumşağın kurt yer
Yılanı yumşak deyü el sunma
Sermayen bir yumurda ise taşa çal

gibileri bugün işitilmemektedir. Öte yandan :

Bir fincan kahvenin kırk yıl hatırı var

gibi kahvenin yurdumuza yayıldığı tarihten sonra çıkan atasözleri de vardır. Demek ki atasözleri de dilin sözcükleri gibi sürekli bir oluş-unutuluş durumu içindedir.

9. Atasözleri, kullanıldıkları yer ve zaman bakımından üç bölüğe ayrılabilir : a) Yurdun her yerinde kullanılanlar, b) Sadece bir bölgede bulunanlar, c) Eski zamanlarda kullanılmış iken bugün bırakılmış olanlar. Biz bunları ayrı ayrı derleme konusu yapmayı uygun buluyoruz. Nasıl ki sözlüklerimiz : a) Ortak yazı dili sözlüğü, b) Bölge ağızlarının sözlüğü, c) Tarihî sözlük olarak ayrı ayrı ortaya konulmaktadır.

10. Atasözleri içinde anlamları birbirine aykırı olanlar vardır. Her atasözü bir kural olduğuna göre bu çelişik sözlerden her biri nasıl kural sayılabilir? Bu soruya cevap verebilmek için hayat olaylarının çelişmelerle dolu olduğunu düşünmek gerekir. Bunları belirten kurallar da şüphesiz öyle olacaktır. Bundan başka aynı olay, değişik şartlar altında ayrı ayrı sonuçlar verebilir. O zaman birbirini tutmayan düsturlar ortaya çıkar. Nitekim yalan söylemenin fena sonuçlar vereceğini bildiren atasözleriyle birlikte doğru söylemenin fena sonuçlar vereceğini bildiren atasözleri de yaşamaktadır :

**Yalancının evi yanmış, kimse inanmamış
Yalancının mumu yatsıya kadar yanar
Doğru söyleyeni dokuz köyden kovarlar
Doğru söyleyenin tepesi delik olur (Çünkü herkes başına vurur)**

Bunun gibi, iyilik yapanın iyilik göreceğini bildiren atasözlerimiz de, kötülük göreceğini bildiren atasözlerimiz de vardır :

**İyilik eden iyilik bulur
İyiliğe iyilik olsaydı koca öküze bıçak olmazdı**

Burada bir inceliği belirtmek yerinde olur : Birbirine aykırı olan atasözlerinin hepsi kural gibi söylenmiş olmakla birlikte doğru yargılı olmıyanlar, ya toplumla alaydır, ya taşlamadır, ya yermedir, ya da bir kötümserlik ve öfke anlatımıdır. Bunlar doğru şeyler söylemek için değil, topluma benimsenmek gibi bir genelliği bulunan ruh hallerini yansıtmak için ortaya çıkmışlardır. Aralarında doğruluğuna inanılarak söylenilmiş olanlar da bulunabilir. Örneğin :

Devlet malı deniz yemiyen domuz

sözü taşlama da, öfke anlatımı da, inanılarak söylenilmiş bir söz de olabilir.

11. Birtakım atasözleri çifte yargılı, çifte kurallıdır. Bu özellik eski atasözlerinde de, bugünkülerde de görülür. Yargılar arasında başlıca iki türlü ilgi bulunur :

a) Atasözü iki cümleli bir benzetmedir. Cümlelerden biri benziyen, öteki kendisine benzetilen taraftır. Divanü Lûgat-it-Türk'teki şu söz gibi :

**Ula bolsa yol azmas, bilig bolsa söz yazmas
(İşaret olsa yol şaşırılmaz, akıl olsa söz sapıtılmaz)**

Bugünkü atasözlerinden bir örnek :

Erken kalkan yol alır, erken evlenen döl alır

b) Atasözünün iki cümlesi arasında bir benzetme değil başka bir ilgi vardır : İki yargı birbirini tamamlar veya birbirine karşıt olur :

Çok söyleme arsız, çok saklama hırsız edersin

12. Yazar ve şairlerin, atasözlerini andıran "bilgece" yazı ve mısraları gerçek atasözleriyle karıştırılmamalıdır. Gerçek atasözünü ilkin şüphesiz ki bir kişi ortaya atmıştır. Ama bu söz bir müsvedde işi görmüş, zamanla birçok kişiler onun üzerinde yontmalar, eklemeler, değiştirmeler yapmışlar, ona toplumun beğendiği bir biçim vermişlerdir. Böylece

söz, atasözlerinin bütün vasıflarını kazanmış ve bir kişinin malı olmaktan çıkarak toplumun ortak malı olmuştur.

Bundan dolayıdır ki Ragıp Paşa'nın :

Şecaat arzederken merd-i kıpti sirkatin söyler

Ziya Paşa'nın :

Zerdûz palan ursan eşek yine eşektir

gibi mısralarına benzeyen sözler, atasözü sayılmaz. Bunlar "bilgece" (hakîmane) sözlerdir.

13. Atasözleri başka dile çevrilebilir. Bu çeviride anlam kaybolmaz, sadece şekil özellikleri kaybolur.

Ç. TANIM

Yukarıdaki açıklamalarla atasözlerinde bulunan çeşitli özellikleri ortaya koymuş bulunuyoruz. Bütün bu özellikleri içine alan bir tanım çok uzun olur. Bunun için ana vasıfları belirterek mümkün olduğu kadar kısa bir tanım yapacağız :

Atalarımızın, uzun denemelere dayanan yargılarını genel kural, bilgece düşünce veya öğüt olarak düsturlaştırılan ve kalıplaşmış şekilleri bulunan öz sözler.

II

DEYİMLER

Atasözleri bölümünde yaptığımız gibi, deyim'in tanımını sona bırakarak önce özelliklerini inceleyelim.

Deyimlerde de hem şekil, hem kavram özellikleri bulunmaktadır. Şekil özelliklerinden kimisi, atasözleriyle deyimler arasında ortaktır. Kavram özelliklerinde böyle bir ortaklık yoktur.

A. ŞEKİL ÖZELLİKLERİ

1. Deyimler de, atasözleri gibi kalıplaşmış sözlerdir. Bir deyimden sözcükleri değiştirilip yerlerine –aynı anlamda da olsa– başka sözcükler konulamaz ve deyimden sözdizimi bozulamaz. Örneğin :

Ayıkla pirincin taşını

deyimi "ayıkla bulgurun taşını" şeklinde söylenemeyeceği gibi

Tut kelin perçeminden

deyimi de “Kelin perçeminden tut” biçiminde kullanılamaz.

2. Deyimler de atasözleri gibi kısa ve özlüdür :

Üstünkörü – Hem suçlu hem güçlü – Kel başa şimşir tarak – Atı alan Üsküdarı geçti... gibi.

3. Deyimler şekil bakımından üç bölüğe ayrılabilirler :

a) Ekli sözcük kılığında deyimler vardır :

Gözde – Sözde – Sudan – Görücü – Yüzünden – Dünyalık (para) – Sözlü (evlenmeye söz vermiş) – Dolmuş (araba) – Nerdeyse (hemen hemen) – Var mısın – Başlıca... gibi.

Şekilce en yalın, en küçük deyimler, bu bölümde bulunanlardır.

b) Sözcük topluluğu şeklinde deyimler vardır :

Adamakıllı – Ağır başlı – Eli bayraklı – Püf noktası – Nanemolla – İçli dışlı – Giderayak – vurdum duymaz – Kellesi koltuğunda – Gel zaman git zaman – Kaşla göz arasında – suya sabuna dokunmadan... gibi.

c) Cümle halinde deyimler vardır :

Dostlar alış verişte görsün
Halep ordaysa arşın burda
İncir çekirdeğini doldurmaz
Delik büyük yama küçük
Kel başa şimşir tarak gibi.

Bileşik mastar halinde bulunan veya bir mastarla sona eren deyimler, çekimlerinde bir fiil ile biten cümle kılığına gireceklerinden bu bölüm içinde yer alırlar. Örnekler :

Göz yummak – Gönül almak – Dirsek çevirmek – Diline dolamak – Damarı tutmak – Baltayı taşa vurmak – Boyunun ölçüsünü almak – Bir taşla iki kuş vurmak – Ağzına bir parmak bal çalmak – Dimyata pirince giderken evdeki bulgurdan olmak...

Bunlar “göz yumdum”, “gönlünü alalım”, “baltayı taşa vurdunuz”, “Dimyata pirince giderken evdeki bulgurdan oldu”... gibi cümleler meydana getirirler.

Ünlem niteliğindeki deyimleri de bu bölüm içine almak uygun olur :

Adam sen de! – Cart kaba kâğıt! – Yok devenin başı! – Hele hele! gibi

B. KAVRAM ÖZELLİKLERİ

1. Deyim, bir kavramı belirtmek için bulunmuş özel bir anlatım kalıbıdır; düstur niteliğinde bir söz değildir. Deyimi atasözünden ayıran en önemli vasıf budur.

Deyimleri şekil özellikleri bakımından inceleyen üç bölüğe ayırmıştık. Bunlardan c) bölümünde bulunanlar, çoğu zaman atasözleriyle karıştırılmaktadır. Bu karıştırmaya sebep, her iki söz çeşidinin de cümle halinde bulunması ve hoş giden bir anlatım taşımasıdır. Şekil benzerliğinden ileri gelen bu karışıklık, kavram ayrılığına dikkat edilirse ortadan kalkar.

Örneğin :

**Bitli baklanın kör alıcısı olur
İşliyen demir ışıldar
Bugünkü işini yarına bırakma**

cümleleri atasözleridir. Çünkü her biri bir genel kuraldır. Denenmiştir : Her zaman bitli baklanın kör alıcısı olur. İşliyen demirin ışıldadığı su götürmez bir gerçektir. Bugünkü işi yarına bırakmamak öğüdü de daima uygulanmak üzere ortaya konulmuş bir düsturdur. Halbuki :

**Atı alan Üsküdarı geçti
Armut piş, ağzıma düş
Bu perhiz ne, bu lâhana turşusu ne?**

sözleri deyimdir. Çünkü hiçbirisi genel kural olarak söylenemez: Her zaman atı alan Üsküdarı geçmez. "Armut piş, ağzıma düş" sözü her vakit değil, ancak bazı durumlar için doğrudur. Perhizle lâhana turşusu da bir düstur gibi daima birlikte yürütülmez.

2. Deyimlerin amacı, bir kavramı özel kalıp içinde veya çekici, hoş bir anlatımla belirtmektir. Atasözlerinin amacı ise yol göstermek, ders ve öğüt vermek, ibret almamız için gerçekleri bildirmektir. Görülüyor ki deyimle atasözü amaçta da birbirinden ayrılmaktadır.

3. Deyimlerin çoğu öz anlamlarından ayrı bir kavram belirtir. Biraz yukarıda şekil bakımından üç bölüğe ayırdığımız deyimleri kavram bakımından ayrı ayrı gözden geçirelim :

a) Ekli sözcük şeklindeki deyimler, gerçek anlamlarından ayrı bir kavram belirtiyorlarsa deyimdirler. Gerçek anlamlarıyla kullanılıyorsa deyim değildirler. Örneğin sudan deyim, su'nun çekimleri olan suda, suda dizisindeki anlamıyla deyim değildir. Bundan ayrı bir anlamı,

yani “önemsiz, baştan savma, kanırıcdı olmıyan” kavramlarını belirttiği zaman deyimdir.

Sonunda ek bulunmıyan sözcükler, gerçek anlamlarından ayrı bir anlama gelseler bile deyim sayılmazlar. Örneğin, öz anlamı “görme organı” olan göz sözcüğü, “su kaynağı”, “domurcuk”, “delik”, “içine bir şey konulan bölme” . . . gibi anlamlara geldiği zaman deyim sayılmaz. Gözde sözcüğü ise ancak, “beğenilen, sevilen” anlamına kullanılırsa deyim olur.

Bu bölükteki deyimler aynı sözcük ve eklerle başka dile çevrilemezler. Çevrilirlerse anlamsız sözler meydana gelir.

b) Sözcük topluluğu şeklindeki deyimler üç çeşittir : Bir çeşidinde deymi meydana getiren sözcüklerin kimisi gerçek anlamlarını korumuş, kimisi kaybetmiştir. Ama söz, toptan özel bir kavram anlatır :

Dedikodu – İçinden pazarlıklı – Danışıklı döğüş – Ağır ezgi fıstıklı makam – Nanemolla – Zilzurna – Sapı silik – Başlı başına – Öte beri – Düttürü Leylâ . . .

Bu çeşit deyimler de aynı sözcükler ve aynı gramer şekilleriyle başka dile çevrilemezler.

Sözcük topluluğu şeklindeki deyimlerin ikinci çeşidinde deymi meydana getiren sözcüklerin hem ayrı ayrı, hem bütünüyle gerçek anlamları da vardır. Ama söz, toptan, gerçek anlamın dışında özel bir kavram anlatır :

Devede kulak – Çantada keklik – Gün görmüş – Ömür törpüsü – Dişe dokunur – Karnı burnunda – Püsküllü belâ – Vurdum duymaz – Yıldızı dişi – Balık kavağa çıkınca . . .

Bu çeşit deyimler “oldukları gibi” başka dile çevrilebilirler. O zaman Türkçelerine benziyen sözler meydana gelir. Türkçede onlardan nasıl “özel bir anlam” çıkarılıyorsa, başka dile çevrilmişlerinden de öylece bu özel anlam çıkarılabilir.

Sözcük topluluğu şeklindeki deyimlerin üçüncü çeşidi gerçek anlamlarıyla kullanılan deyimlerdir :

Yeri yurdu bellisiz – Ağzına lâyıık – Gereği gibi – Dosta düşmana karşı – Yükte hafif pahada ağır – İyi gün dostu – El işi – Saç saça baş başa – Gözü yaşlı – Özü kabahatinden büyük – Kimi kimsesi yok . . .

Bunlar da başka dile çevrilebilirler.

c) Cümle halinde bulunan deyimlerin hepsi, gerçek anlamı bulunan sözlerdir. Ancak bunların çoğu mecazlı anlamlarıyla kullanılırlar :

Tencere yuvarlandı kapağını buldu

İki ayağını bir papuca koymak

Bir kuş bir çalıya sığınmış

Ben diyorum hadımım, o soruyor oğul uşaktan neyin var?

Pabucu dama atılmak

Gerçek anlamlarıyla kullanılanları da vardır :

Çoğu gitti azı kaldı

İş olacağına varır

İsmi var cismi yok

İyiye iyi kötüye kötü demek

Ne günlere kaldık

Bu bölümde bulunan deyimler başka dile çevrilebilirler. Bu çevriler de b) bölümünde belirtilen nitelikte olurlar.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi atasözleriyle karıştırılan deyimler, daha ziyade bu bölümde bulunan deyimlerdir.

C. TAMAMLAYICI BİLGİLER

1. Deyimlerin donmuş birer kalıp olduğunu söylemiştik (Bk. II, A, 1). Kimi deyimlerde, cümle yapısı ve ana sözcükler değişmemek üzere fiil çekimi, şahıs zamirleri değişebilir :

Aşağı tükürsem (tükürsen, tükürse...) sakalım (sakalın, sakalı...), yukarı tükürsem (tükürsen, tükürse...) bıyığım (bıyığın, bıyığı...)

Bana (sana, ona...) göre hava hoş.

Gözüne kestirmek (gözüme kestirdim, gözüne kestirdi) gibi.

2. Bir deyim, ayrı ayrı bölgelerde değişik sözcüklerle veya değişik şekillerle söylenebilir :

Kızım sana söylüyorum, gelinim sen dinle (işit, anla)

Çenesi düşük (Çenesi çürük)

Hoşuna gitmek (Hoşuna gelmek)

Göz uciyle (Göz kuyruğuyla)

3. Kısa ve özlü olmak deyimlerin de özelliklerinden olmakla birlikte (Bk. II, A, 2) bazı deyimler özelliklerini, kavramı anlatmaya yetenden artık sözcük ile söylenmiş olmalarından alabilirler :

Yaşı ne başı ne
Tadı tuzu yok
Yeri yurdu bellisiz
Yol iz bilmemek gibi.

4. Ekli sözcük şeklinde olan deyimlerle sözcük topluluğu şeklinde olan deyimler, ya isim, ya sıfat, ya zarf görevi yaparlar :

Padişahın “gözdesi”	(İsim)
İşin “püf noktası”nı biliyor	(İsim)
“Sudan” bir cevap	(sıfat)
“Vurdum duymaz” bir adam	(sıfat)
“Nerdeyse” akşam olacak	(Zarf)
“Suya sabuna dokunmadan” işi bitirdi	(Zarf)

5. Mecaz, atasözlerinin ayrılmaz vasfı değildir, demiştik (Bk. I, C, 5). Yukarıda görüldüğü üzere (Bk. II, A, 3 ve II, B, 3) deyimlerin bir bölümünde (ekli sözcük şeklinde olan deyimlerde) mecaz şarttır. Çünkü bunların deyim sayılabilmeleri, gerçek anlamlarından ayrı bir anlama gelmelerine bağlıdır.

Deyimlerin ikinci bölümü (sözcük topluluğu şeklinde olan deyimler) ve üçüncü bölümü (cümle şeklindeki deyimler) mecazlı da, mecazsız da olabilirler.

Burada “benzetme”li anlatımlara da dokunmak istiyoruz : Dilimizde bazı kavramları daha iyi belirtmek için kullanılmakta olan basmakalıp birçok “benzetme” vardır : **Buz gibi, ateş gibi, kömür gibi. . .** deriz ki **buz gibi soğuk, ateş gibi sıcak, kömür gibi siyah** demektir. Atasözlerini ve deyimleri derliyen kitaplarda bunlar da yer almaktadır. Bilindiği üzere benzetme edatı olan “gibi”, benzetmedeki iki “taraf”ın kuvvetli olanından sonra gelir. Bunun arkasından “benzetme yönü”nü belirtecek olan “sıfat” söylenmezse “. . . gibi” takımı bu sıfatın yerini tutar. Yani “buz gibi” sözü –kendisinden sonra “soğuk” sıfatı kullanılmasa bile– “soğuk” anlamına gelir. Öyle ise dilin her zaman tuttuğu bu yolu özel bir kuruluş ve anlatış yolu sayıp “benzetme”leri deyimler veya atasözleri arasında göstermek doğru olmaz.

Deyim veya atasözü sayılmıyacak yaygın benzetmelerden örnekler :

Kar gibi – Pamuk gibi – Zümrüt gibi – Şeker gibi – Zehir gibi – Kıl gibi – Kâğıt gibi – İğne gibi – İplik gibi – İpek gibi – Taş gibi – Kuyu gibi – Çiroz gibi – Dev gibi – Dalyan gibi – Dal gibi – Çöp gibi – Çam yarması

gibi – Karun gibi – Kurşun gibi – Kav gibi – Yıldırım gibi – Aslan gibi – Ayı gibi – Tilki gibi – Eşek gibi – İt gibi – Kuzu gibi – Keçi gibi – Domuz gibi . . .

6. Deyimler de atasözleri gibi ustaca düzenlenmiş sözcükler veya sözcük topluluklarıdır. Bu sözlerin yapılışında dilin türlü olanaklarından ve çeşitli söz, anlam sanatlarından faydalanılmıştır:

Kulağı delik – Boşboğaz – Eli uzun – Aslan payı – Kör dövüşü – Eyüp sabrı – Katır inadı – Eski göz ağrısı – Oğul balı – Yüreği yufka – Dolu dizgin – Göze girmek – Göz koymak – Gözü tutmak – Borusu ötmek – Dokuz doğurmak – İple çekmek – Kabına sığmamak – Pösteki saymak – Ateş püskürmek – Can kulağıyla – Anasının kızı – Danışıklı dövüş – Bir içim su – Çiçeği burnunda – Büyümüş de küçülmüş – Yaşını başını almış – Ağzı var dili yok – Gece silâhlı gündüz külâhlı – Dört elle sarılmak – Kuş sütiyle beslemek – Kaşıkla verip sapiyle gözünü çıkarmak – Ateş bacayı sarmak – Pişmiş aşa soğuk su katmak gibi.

7. Deyimler de ulusal damga taşıyan dil varlıklarıdır. Ulusun söz yaratma gücünden doğarlar. Her deyim hoş bir buluştur. Bir küçücük söz dağarcığına koca bir âlem sığdırılmıştır. En uçucu kavramlar, en ince hayaller, en güzel benzetmeler, çeşit çeşit mecazlar ve söz ustalıkları mini mini bir deyimün yapı harçları arasında parlar.

8. Deyimler de atasözleri gibi toplumun malı olan eski sözlerdir. Örneğin **yüreği soğumak** deyiminin XV. yüzyılda da bulunduğu, Şeyhi'nin şu beytinden anlaşılmaktadır :

**Yüreği soğumadı sövmek ile
Olmadı eşeği dövmek ile**

Bunun gibi **sakala gülmek** deyimini XV. yüzyılda yazılan **Gülşen-i Raz'**da görülmektedir :

Ki bunlar sakala gülmektir ancak

Akse'l-İreb'deki “atın kıymeti tırnağı dibinde gerek” sözünden anlaşılıyor ki bugün yurdumuzun bazı bölgelerinde kullanılmakta olan **tırnağı dibinde** deyimini XIII. yüzyılda da vardı.

Bununla birlikte deyimler, atasözleri kadar eskimeden dildeki yerlerini alırlar. Nitekim derdini **Marko Paşaya** anlat sözü, bazı yaşlı kimselerin tanıdıkları Dr. Marko Paşa'dan beri ortaya çıkmıştır. Son zamanlarda **bozum olmak, kuyruk olmak, park yapmak, boş vermek, gecekondü, iş yok . . .** gibi bir çok yeni deyimler de almış yürümüştür.

9. Atasözleri gibi deyimler de kullanıldıkları yer ve zaman bakımından üç bölüğe ayrılabilirler : a) Yurdun her yerinde kullanılanlar, b) Sadece bir bölgede bulunanlar, c) Eski zamanlarda kullanılmış iken bugün bırakılmış olanlar.

10. “Deyim” ve “bileşik sözcük” arasında nasıl bir ilişki var ?

Sözcük topluluğu şeklinde olan deyimlerden kimisi bileşik sözcüktür. Yukarıda görülen (Bk. II, A, 3: b) **adamakıllı, ağır başlı, eli bayraklı, içli dışlı, giderayak, vurdum duymaz** gibi. Bunlar kuruluş bakımından “bileşik sözcük”, kavram ve görev bakımından “deyim” adını alırlar.

11. “Deyim” ile “terim” i ayırt etmek gerekir : Cümle halinde deyim vardır, ama cümle halinde terim yoktur. Deyim, genel dilin malı olan sözdür. Terim, sanat ve meslek sözüdür. Örneğin **dişli** sözcüğü, “kendisinden sakınılan, istediğini yaptıran kişi” anlamıyla kullanıldığı zaman deyim, “dişleri bulunan çark” anlamıyla kullanıldığı zaman ise terimdir. Gerçek anlamıyla, yani “dişi bulunan hayvan” anlamıyla kullanıldığı zaman ise ne deyim, ne de terimdir; düz sözdür.

Bunun gibi, **soğuk kanlı** bileşik sözcüğü, “kolay kolay heyecana kapılmıyan kişi” anlamına gelirse deyim, “beden sıcaklığı yaşadığı çevrenin sıcaklığma uyarak değişen hayvan” anlamına gelirse terimdir. Bu açıklamadan anlaşılır ki **kahın kafalı, açık göz, can evi, eli kulağında, yaka paça, suyuna tirit, ne oldum delisi** . . . bileşik sözcükleri deyimdir. **İmambayıldı, katırtırnağı (çiçek), biçerdöver, kuşpalazı, kökbacaklılar, ters orantılı, dar açılı** . . . bileşik sözcükleri terimdir.

12. “Deyim” ile “argo” arasındaki ilişkiye de dokunalım : Argo, geniş anlamıyla “bir meslek topluluğu arasında kullanılan özel söz”dür. Biz daha ziyade, “külhanbeylerin özel anlamla kullandıkları kaba sözlere veya başkaları anlamasın diye aralarında kararlaştırdıkları anlamla kullandıkları sözlere” argo diyoruz. Bu duruma göre tek ve yalın olan argo sözcüklerine sadece “argo” demek yeter. Deyim niteliğindeki argo sözcüklerine ise “argo deyim” adını vermek yerinde olur. **Torpil, piston, moruk, (sınıfta) çakmak** . . . argodur. **Taahhütlü (tabanca), röntgenci (kötü niyetle bir yeri gözetliyen), dalga geçmek (aklı başka yerde olmak), maytaba almak (alay etmek), posta kurmak (birinin aleyhinde tertibat almak), cızlamı çekmek (kaçmak), boş vermek (aldırış etmemek), dayısı düimende olmak (iş başında kendisine arka olan kimsesi bulunmak)** . . . sözleri argo deyimdir.

13. Deyimlerin kimisi başka dile, çevrilebilir, kimisi çevrilemez. Yukarıda da açıkladığımız gibi (Bk. II, B, 3: a,b,c) cümle halinde bulun-

mıyan deyimlerden gerçek anlamlarıyla kullanılanlar ve cümle halinde bulunan bütün deyimler başka dile çevrilebilir. Cümle halinde bulunmayan deyimlerden gerçek anlamlarıyla kullanılmıyanlar, başka dile çevrilemezler.

Ç. TANIM

Buraya kadar yaptığımız açıklamalara göre deyimleri şöylece tanımlıyabiliriz :

Bir gramer şekli veya çekici bir anlatım kılığı taşıyan ve -genel kural niteliğinde olmamak üzere- çoğunun öz anlamından ayrı bir anlamı bulunan kalıplaşmış sözler.

III

ELEŞTİRMELER

İncelememizin I. ve II. bölümlerinde atasözleriyle deyimlerin özelliklerini kendi görüşümüze göre belirttik. Bu bölümde ise şimdiye değin çıkan belli başlı eserlerde tutulan yolları, atasözleri ve deyimler için verilen tanımları, yapılan derlemelerdeki kusurları belirteceğiz. Kısacası, bu eleştirmelerle kendi görüşümüzü savunmuş olacağız. Şunu da söyleyelim ki eleştirdiğimiz eserleri meydana getirenlerin, kalıplaşmış sözlerimizi "derlemede" geçen emekleri şükranla anılmalıdır.

ATALAR SÖZÜ

(Hazırlıyan : Velet İZBUDAK)

1480 yılında bilinmiyen bir kişinin derlediğı ve 1936'da, rahmetli Velet İzbudak'ın açıklamalarıyla birlikte Türk Dil Kurumu'nun bastırıldığı, içinde 689 söz bulunan Atalar sözü adlı kitapta genel olarak gerçek atasözleri bulunmaktadır. Derleyici atasözlerinin vasıflarını iyi sezmiş ve derlemelerine pek az başka sözler karıştırmıştır.

Bu kitaptaki gerçek atasözlerinden örnekler :

Dağ ne kadar yüceyse yol üstünden aşar
Asıl azmaz, sağ yıymaz
Hayır san işüne hayır gele başuna
Kağrı çökicek yol gösterici çok olur
Kedinün usluluğı sıçan görüncedür

Atalarsözü sayılamıyacak sözlerden örnekler :

Emeğin sağdıç emeğine dönsün

Gözün üstünde kaşun mı var dediler melûl olursun

İt boku ilâca yaradı

Kendi gözündeki hezeni görmez, biregü gözündeki çöpü görür

Aşağa korsam pas olur, yukarı korsam is olur

DURUB-I EMSAL-İ OSMANIYE

(Şinasi)

Bu eserin ikinci (1870) baskısında 2500 söz vardır. Çok kısa olan önsözünü olduğu gibi aşağıya alıyoruz :

Durub-ı emsal ki hikmetü'l-avamdır, lisanından sadır olduğu bir milletin mahiyet-i efkârına delâlet eder. Durub-ı Emsal-i Osmaniye ise cümleten manidardır. Binaenaleyh bunların kaba tâbiratı müstemil olanlarından maada ekserini işbu mecmuaya elifba tertibi üzere derceyledim. Arabî ve Farisî ve Fransızca bazı mukabilleri tercemeleriyle beraber ilâve kılındığı gibi lâfzan veyahut mânen durub-ı emsali mutazammın olan birtakım Türkçe ebyat ile ibarat-ı mensure dahi istidlâl makamında zeyl olundu. Tanzimi : 1268 (1851)

1. Şinasi durub-ı emsal (atasözleri) için hikmetü'l-avam yani halk felsefesi demekle bu sözlerin önemli vasıflarından birini belirtmiş oluyor. Fakat başka vasıflarını belirtmediğinden tam bir tanım yapmış olmuyor. Halk, bir felsefesini "komşuları uygun olmıyan evi alma" diye anlatsa, buna hiç kimse atasözü demez. Halbuki aynı felsefenin :

Ev alma komşu al

şeklinde söylenişine herkes atasözü demektedir. Görülüyor ki bir sözün sadece halk felsefesi olması atasözü sayılmasına yetmemektedir.

2. Eserin adı Durub-ı Emsal (atasözleri) olduğu halde, içinde atasözlerinden başka bilgece mısralar, beyitler, deyimler, hattâ deyim olmıyan düpedüz lâflar çoktur. Böylece Şinasi, atasözleri için verdiği eksik tanımdaki "halk felsefesi" vasfını bile taşımayan maddeleri de kitabına koymuştur. Eserde karışık olarak yazılı bulunan bu sözlerden bazılarını asıl nitelikleriyle gösterelim.

Şunlar atasözleridir :

Hekim kim başına gelen

Ne ekersen onu biçersin

Kurt kocayınca köpeğin maskarası olur
Yavuz hırsız ev sahibini bastırır
Sağır işitmez uydurur

Şunlar bilgece mısralar ve beyitlerdir :

Şecaat arz ederken merd-i kıbtî sirkatin söyler
Sükût etmek gibi nâdâne âlemde cevap olmaz
Kâr-ı evvelde kişi akıbet-endiş gerek
Mihneti kendüye zevk etmedir âlemde hüner
Takdir-i Hudâ kuvvet-i bâzû ile dönmez
Bir şem'i ki Hak yaka cihan üflese sönmez
Bir kapuyu bendederse bin kapu eyler küşad
Hazret-i Allah efendi fatihü'l-ebvaptır

Şunlar deyimdir :

At alan Üsküdarı geçti – Tencere yuvarlandı kapağını buldu – Akın-
tıya kürek çeker – Eski hamam eski tas – At başı beraber – İpe un
serdi – Kabak tadı verdi – Yakası açılmadık – Kulp taktı – Fitili aldı

Şunlar da atasözü ve deyim olmıyan lâflardır :

Dört yanını deniz aldı– Maymun gibi her şeye eli yakışır – Başını
hırkaya çekti – Arı gibi sokar – Çapak siler – Tesbih böceği gibi
büzülmüş – Elmastıraş bardak lâtif olur – Parasızlık her fenalığı yaptırır –
Sübut bulmıyan söz hakkında ağız açma

3. Şinasi, bazı atasözlerini ve bazı deyimleri yanlış şekle sokarak
yazmıştır. Örneğin :

Çeşmeye gidenin testisi kırılır
İt ürür kervan göçer
Açtırma kutunun kapağını
Açma kutuyu söyledirsin kötüyü
Suyu devirmiş kediye döndü

sözleri yanlıştır. Doğruları şöyledir :

Su testisi su yolunda kırılır
İt ürür kervan yürür
Açtırma kutuyu söyletme kötüyü
Süt dökmüş kediye döndü

DURUB-I EMSAL-İ OSMANIYE

(Ebüzziya)

Şinasi'nin Durub-ı Emsal-i Osmaniye'sine birçok söz katarak söz sayısını 4004'e çıkaran ve 1885'te kitabın üçüncü baskısını ortaya koyan Ebüzziya, eserin sonuna darbimesel ile tâbir hakkında bazı düşünceler eklemiştir. Yazar, ünlü sözlükçü Littré'nin mesel için yaptığı tanımı "efvah-ı nâsta deveran ve az kelime ile ifade-i meram eden bir kavli sayıdır ki kaide-i külliye hükmündedir" diye Türkçeye çevirdikten sonra diyor ki :

Her lisanı emsal ile emsal kuvvetinde birtakım tâbirat vardır ki ona Fransızlar "expression" derler. Lisanımızda ise yerine göre "ıstılah" ve yerine göre "tâbir" ile târif olunabilir ki hulâsa-i hükmü bir his veya fikr-i mahsusunu terceme ve tefhimden ibarettir. Hattâ "tâbirat-ı meşhuredendir" tâbiri zebanzed-i havass u avamdır. Binaenaleyh durub-ı emsal ile tâbirat-ı meşhureyi fark etmek iktiza eder. Hasılı mesel odur ki bir vakayı veya bir hikmeti mutazammın olarak bir emri iş'ar ve tenbih ede.

Ebüzziya bu satırlardan sonra şu üç sözü örnek olarak veriyor :

Bol bol yiyen bel bel bakar
Bal bal demekle ağız tatlılanmaz
Kaş yaparken göz çıkarır

Bundan sonra şöyle devam ediyor :

İşte bunlar, bir hâdiseyi veya emri temsil tarikiyle târif ile beraber bir hükmü tazammun ederler ki bu kabilden olan kelâm-ı avama "durub-ı Emsal" ıtlak olunur. Lisan-ı Türkîde ise birtakım ıstılahat ve tâbirat dahi emsal yolunda istimal olunagelmiştir.

Tâbir ıtlak eylediğimiz akval ise bir hali musavvirdir. Anda meselin haiz olduğu hüküm yoktur. Meselâ "yalancı pehlivan" tâbir-i meşhuru gibi. Çünkü "yalancı pehlivan" tâbirinden hiçbir hâdiseye tazammun etmeyip belki bir şahsın mahiyeti taayyün eder ki icra edemeyeceği bir tavırda bulunan yani ca'li besalet taşıyan kimseler vasfedilir

1. Görülüyor ki Ebüzziya durub-ı emsal ile tâbirat-ı meşhure'yi birbirinden ayırmak gerektiğini söylemiştir. Ama bu ayırmayı yapmak için gerek olan ölçüyü bulamamış, hattâ Littré'nin kaide-i külliye (genel kural) ölçüsünü kullanamamıştır. Çünkü darbimesel diye gösterdiği

yukarıdaki üç örnekten ilk ikisinde genel kural vasfı varsa da üçüncüsünde yoktur.

Ebüzziya, sözlerinin sonunda şöyle demektedir :

Şinasi merhum emsal-i Osmaniyeyi cemeylediği sırada emsal ile ıstılahatı tefrika lüzum görmiyerek ikisini beraber kaydeylemiş olmasından biz de câmiin tuttuğu usulü muhafaza eyledik.

Biraz önce belirttiğimiz gibi Ebüzziya böyle bir ayırma yapmaya kalkışsaydı bunu başaramıyacaktı sanıyoruz. Ancak, madem ki derlemelerinde atasözleriyle birlikte deyimleri de verdiğini söylüyor, hiç olmazsa eserinin adını **Durub-ı Emsal ve Tâbirat** koymalı idi.

2. Ebüzziya mesel, darbimesel için iki tanım vermiştir :

a) **Bir vakayı veya bir hikmeti mutazammun olarak insana bir emri iş'ar ve tenbih eder.**

Şinasi'nin hikmetü'l-avam tanımı için söylediklerimizi bu tanım için de tekrarlayabiliriz. Yani bu da yetersiz bir tanımdır.

b) **Bir hâdiseyi, bir emri temsil tarikiyle târif ile beraber bir hükmü tazammun eder.**

Bir olayı temsil yoluyla anlatmak, atasözlerinin şartı olsaydı :

**Az tamah çok ziyan getirir
Bugünkü işini yarına bırakma**

gibi sözlerin atasözü sayılmaması gerekirdi. Bunlarda temsil yoluna gidilmemiştir. Yukarıda da görüldüğü gibi (Bk. I, C. 5) atasözleri temsil yoluna baş vurularak da, baş vurulmıyarak da kurulmuş olabilir.

Bir hükmü tazammun etmek şartına gelince : Her cümlede bir hüküm bulunduğu göre atasözü olmıyan cümlelerde de bu şart gerçekleşmiştir.

Örneğin :

**Yarın İstanbul'a gideceğim
O adam bu işi beceremez**

gibi cümleler, atasözü olmadıkları halde "bir hükmü tazammun etmekte"dirler.

Kaldı ki tanımda belirtildiği gibi bir olayı temsil yoluyla anlattıkları ve bir hüküm belirttikleri halde atasözü olmıyan deyimler, hattâ ne deyim, ne de atasözü olmıyan sözler vardır :

**Öküüz öldü ortaklık ayrıldı
Baltayı taşa vurdum**

Onun semeri eksik

Köşk değil, cennet gibi.

3. Ebüzziya, tâbir için şöyle diyor :

Bir hali musavvirdir. Anda meselin haiz olduğu hüküm yoktur.

Bununla deyimin ayırıcı vasfını vermiş olmuyor. Çünkü :

Allaha ısmarladık – Sağlık olsun – İyiye iyi kötüye kötü der

gibi deyimlerde bir hali tasvir yoktur, halbuki hüküm vardır.

Öte yandan bir hali tasvir ettiği ve bir hüküm belirtmediği halde deyim olmıyan sözler çoktur :

Ağır hasta – Yavaş yavaş konuşma – Kar topunun yuvarlanması – Su kaynarken... gibi.

4. Ebüzziya'nın, Şinasi'nin derlemelerine kattığı derlemelerde atasözlerinden başka deyimlerin, birtakım mısraların, beyitlerin, bayağı gerçeklerin ve lâfların karışık olarak bulunduğunu söylemiştik. Bunlardan ayrı ayrı örnekler seçip veriyoruz.

Atasözlerinden örnekler :

Çok yaşayan bilmez, çok gezen bilir

Son pişmanlık akça etmez

Köpekle dalaşmaktan çalıyı dolaşmak yeğdir

Ne oldum dememeli ne olacağım demeli

Deyimlerden örnekler :

Astarı yüzünden pahalı – Bağrıma taş bastı – Hih demiş burnundan düşmüş – Dikine tıraş – Fukara babası – Göz boyadı

Meşhur mısralardan örnekler :

Hasmın sitemin anlamamak hasma sitemdir

Değil kürsiye vâiz arşe çıksan âdem olmazsın

Rûzgârın önüne düşmiyen âdem yorulur

Saltanat dedikleri ancak cihan gavgasıdır

Adûdan intikam almak gibi dünyada kâm olmaz

Olmaya devlet cihanda bir nefes sıhhat gibi

Rasgele gerçeklerden ve lâflardan örnekler :

**Sâbit olan nâbit olur – Cümlemizin gireceği kara topraktır – Meşve-
retsiz yapılan şeyden hayır gelmez – Kabiliyet talim ile olmaz – Genç
beye himzet güçtür – Mızıkçı ile oyun oynanmaz – Rüya görmüşe döndü –
Yaza boza bir şeye benzer – Eli tutar gözü görür – Sıçan gibi kapana
tutulmuş – Paraya tapar**

5. Şinasi gibi Ebüzziya da bazı sözlerin kalıplaşmış şeklini değiştirmiştir :

**Kart ağacın eğilmesi güç olur
Halep yolunda deve izi sayar
Denize düşen yosundan imdat umar
Zelzeleyi gören yangına razı olur
Ayağı göğe ilişti**

sözleri gibi ki doğruları şöyledir :

**Ağaç yaşken eğilir
Halep yolunda deve izi aramak
Denize düşen yosuna sarılır
Ölümü gören hastalığa razı olur
Ayağı suya ermek
Başı göğe ermek**

DURUB-İ EMSAL-İ TÜRKİYE

veya

ATALAR SÖZÜ

(Teke zade M. Sait)

1893'te yayımlanan ve içinde 5742 söz bulunan bu eserin önsözünde konu ile ilgili olarak yalnız şunlar söylenmektedir :

Şu risalenin havi olduğu durubı emsalden herbiri ahlâk-ı beşeriye ve fezail-i tabiiye nokta-i nazarından bakılır ise birer düstur-i ibrettir. Bu mülâhaza, hemcinsimden bazılarının ve belki de birçoğunun hadim-i istifadesi olacağına dair muharrir-i âcize bir itminan vermektedir.

1. Düstur-i ibret sözü de hikmetü'l-avam gibi eksik bir tanımdır. Atasözlerinin vasıflarını yukarıda (Bk. I, A, B) gösterdiğimiz için burada sadece onları hatırlatmakla yetineceğiz.

2. Eserin adı Atalar sözü olduğu halde kitaba atasözlerinden başka pek çok deyimle ne atasözü ne deyim olmıyan birçok söz karıştırılmış ve hepsi alfabe sırasıyla verilmiştir. Bunlardan –niteliklerine göre kendimiz sınıflandırarak– örnekler veriyoruz :

Atasözlerinden örnekler :

**At ölür meydan kalır yiğit ölür şan kalır
Alet işler el öğünür
Sabrın sonu selâmettir**

**Yürük at yemini artırır
Garip kuşun yuvasını Allah yapar**

Deyimlerden örnekler :

Kulağı kırıste – Kalbur üstüne gelen – Basmakalıp – Balık kavağa çıkınca – Kabak tadı verdi – Sermayeyi kediye yükletti – At alan Üsküdarı geçti

Atasözü veya deyim olmıyan sözlerden örnekler :

Pırlanta gibi – Balık ağı gibi – Yaban kedisi gibi insandan kaçır – Zannımız gibi çıktı – Şahin bakışlı – Davul çalsan işitmez – Hatiften nida mı geldi – Parayı denize attı – Hırsından boğuluyor – Aramakla ele geçmez – Din-i mübin uğruna – İlmullah her şeyi muhittir – Zuhurata tabi ol – Bihude şeylerin terki akhın kemalidir – Ab ü dâne serpilir insanı kismet gezdirir – Ab-ı pâke ne zarar vakvaka-i kurbağadan – Gâh olur gurbet vatan gâhi vatan gurbetlenir – Kendisi muhtaç-ı himmet bir dede : Kanda kaldı gayriye imdadede

3. Bazı sözler yanlış şekillerle verilmiştir. Şinasi'de de bulunan :

Faide zararın kardaşdır

sözü gibi ki doğrusu :

Kâr zararın kardaşdır (ortağdır)

dır. Nitekim Şinasi ayrıca “kâr zararın kardaşdır” ve Teke zade M. Sait “kâr ziyanın kardaşdır” sözlerini de almışlardır. Bunun gibi :

Astarı yüzüne uymaz – Astarı yüzünden pahalı

sözleri, şu yanlış şekillerle de yazılmıştır :

Yüzü astarına uymaz – Yüzünden astarı pahalı

Bu eserde bir de **pabucuna kum dolar** sözü geçmektedir. Bizim bildiğimize göre bir bölge deyimi olan bu sözün doğrusu da **pabucuna taş kaçmak**'tır.

KAMUS-I TÜRKİ

(Şemsettin Sami)

1899'da basılmış olan bu eserde darbimesel (atalarsözü) şöyle tanımlanmıştır :

Mebni alelhikâye olup misal gibi iradolunan meşhur söz.

Buna göre her atasözünün bir hikâyeye dayanması gerekir. Atasözleri içinde her ne kadar :

Yalancının evi yanmış kimse inanmamış

gibi hikâyeye dayananlar varsa da bu, bütün atasözleri için şart değildir. Nitekim :

**Ak akçe kara gün içindir
Yoldan kal yoldaştan kalma**

gibi atasözleri hikâyeye dayanmaz.

Öte yandan, hikâyeye dayandığı halde atasözü olmayıp deyim olan sözler de vardır :

**Baklayı ağzından çıkarmak
Hoşafın yağı kesildi gibi.**

ATALAR SÖZLERİ

(Azerbaycan Edebiyat Cemiyeti)

1926'da çıkarılan ve içinde 2000 e yakın söz bulunan bu esere hem atasözleri, hem başka sözler karışık olarak alınmıştır. Kendimiz bir ayırma yaparak, her iki çeşitten örnekler gösterelim.

Atasözlerinden örnekler :

**Anasına bak kızını al kırağına bak bezini al
Od düştüğü yeri yandırır
Çobanın gönlü olsa tekeden peynir dutar
Hayır söyle konşuna hayır çıksın karşına
Su aktığı yerden bir de akar**

Başka sözlerden örnekler :

**Hatâ senden atâ benden – Sayalım fırsatı ganimetten – Suya aparıp
susuz getirir – Köhne hamam köhne tas – uzun sözün kısası – Kâh nala
dögür Kâh miha – Kaza attım koza değdi**

KONYA VİLÂYETİ HALKİYAT VE HARSİYATI

(Saadettin Nüzhet ve Mehmet Ferit)

1926'da yayımlanan bu eserde atasözleri ve deyimler ayrı ayrı bölümlerde yer almıştır. Darbimeseller (atasözleri) bölümünde 2057, tâbirler (deyimler) bölümünde 279 söz vardır. Darbimesel için özel bir tanım yapılmamış, Ebüzziya'nın yazdıklarından bir kısmı tekrarlanmıştır. Tâbirler bölümünde şöyle denilmektedir :

**Meseller tam bir cümle veya fıkra halinde iradolunarak muhatabına
faide-i tamme ifade ettikleri halde tâbirler çok kere “terkib-i nâkıs”**

şeklinde irad olunurlar. Meselâ “ateş pahasına” tâbiri doğrudan doğruya hiçbir hâdiseyi, hiçbir hükmü ifade etmez. Ancak “bu sene pamuk ateş pahasına çıktı” dediğimizde pamuk fiyatının çok yükseldiğini ve müşterileri ateş gibi yaktığını . . . tasavvur ediyoruz. “Mat oldu”, “dişine dayandı” gibi bazı tâbirlerde her ne kadar hüküm varsa da bunların müsnedün ileyh ve müteallıkları mahzuf olduğundan yine işidenlere tam bir mâna iş‘ar ve ifade etmezler.

1. Burada tâbir’in en önemli özelliği olarak terhib-i nâkıs şeklinde bulunması gösterilmektedir. Bazı tâbirlerdeki hükmün özneleri ve tümleçleri bulunmadığı için tam bir mâna bildirmediği de söylenmektedir.

a) Deyim için terhib-i nâkıs tanımı çok yetersizdir. Yukarıda görüldüğü gibi (Bk. II, A, 3) deyimler terkip ten başka şekillerde de, cümle halinde de bulunabilirler.

b) Mat oldu gibi sözlerin özneleri ve tümleçleri bulunmadığı için deyim sayılmaları anlaşılır şey değildir : Ahmet satrançta mat oldu denilirse mat oldu sözü deyim olmaktan çıkacak mıdır ?

2. Bu kitaptaki derlemelere gelince : Atasözleri bölümünde gerçek atasözleri arasında atasözü olmıyan birçok söz de vardır.

Atasözlerinden örnekler :

Bir elin nesi var, iki elin sesi var
Sağ baş yastık istemez
Dağ dağa kavuşmaz insan insana kavuşur
Kuruların yanında yaşlar da yanar

Atasözü sayılamıyacak sözlerden örnekler :

Pişmiş paça gibi sırtma – Keçesini sudan çıkardı – Tükürdün bir tükürük – Âr namus tertemiz – Sen bir yana dünya bir yana – Bir çıktı pir çıktı – Çavdara girmiş it gibi başını kemerleme – Dokuz öksüz ile bir mağarada mı kaldın – Ab ü dâne serpilir insanı kısmet gezdirir.

Deyimler bölümünde de deyim olan ve olmıyan sözler vardır.

Örnekler :

Aldı fitili – Ateş pahasına – İpe un serer – Tüy dikti – Basmakalıp – Baba ocağı – Ümmetsiz peygamber – Hoca Nasrettin – Yaygarayı bastı – İğne gibi – Billûr gibi – Küp gibi – Yılan gibi – Atak – Kalp – Koçak

TÜRK LÜGATI

(Hüseyin Kâzım KADRI)

Büyük Türk Lûgati adıyla anılmakta olan bu eserin birinci cildi 1927 de, ikinci cildi 1928'de Maarif Vekâletince, üçüncü cildi 1943 te, dördüncü cildi 1945 te Türk Dil Kurumunca bastırılmıştır. Birçok maddelerinde darbimeseller başlığı altında verilmiş 6200 den artık söz vardır. Kitapta atasözleri ve mesel için tanımlar da yapılmıştır.

1. Atasözleri şöyle tanımlanmıştır: Ecdattan nakil ve rivayet edilen sözler ve öğütler; durub-ı emsal,

Mesel için de Littré'nin yaptığı tanım, -Ebüzziya'nın çevirisi biraz değiştirilerek- verilmiştir: Şayi ve mütedavil ve bir hikmeti mutazammın olan söz, efvah-ı nâsta deveran ve az kelime ile tefhim-i meram eden kavldir ki kaide-i külliye hükmündedir.

Bu tanımlar, bizim açıklamalarımız ve tanımımızla karşılaştırılınca (Bk. I, A, B, C) aradaki farklar belirecektir.

2. Darbimeseller başlığı altındaki sözler içinde hem atasözleri, hem deyimler bulunduğu gibi ne deyim ne atasözü olmıyan sözler de vardır. Sözleri niteliklerine göre sınıflandırarak her üç çeşit için örnekler gösterelim :

Atasözlerinden örnekler :

Acı patlıcanı kırağı çalmaz
Ak gün ağardır kara gün karardır
Eden bulur
Hayır dile eşine hayır gelsin başına
Baş yarılır börk içinde kol kırılır yen içinde
Can cümleden aziz
Dikensiz gül olmaz

Deyimlerden örnekler :

Kuyruk acısı – Can evi – Söz ebesi – Baş sağlığı – Kadın kadıncık – Başına buyruk – İki eli kandadır – Ak ile karayı seçti – Vur abalıya – Yan çizdi – Üç nal ile bir ata kaldı – Bir baltaya sap olur – Başında kavak yeli esiyor – Can kulağıyle dinliyor

Atasözü ve deyim olmıyan sözlerden örnekler :

İki öküze bir saman verecek hali yok – Başına çelenk takarım – Sanki küçük dağları o yaratmış – Ârından yere geçecek – Fırsat gözetir-

Ev sahibinin dolaşması misafire karşı faidedir – Bir şeyin dibine darı ekme – Bir bunda beni bir dahi mahşerde görürsün – Zalim yine bir zulme giriftar olur ahır : Elbette olur ev yıkanın hanesi viran

3. Kitaba alınan sözler içinde yanlış olanlar da az değildir. Örnekler :

Açma kutuyu söyletme kötüyü
Evlâdını döğmiyen sonra dizini döğer
Bir elin şamatası çıkmaz
Tilki masahı okur.

Bunların doğruları şöyledir :

Açtırma kutuyu söyletme kötüyü
Kızını dövmiyen dizini döver
Bir elin nesi var iki elin sesi var
Kurt masahı okumak

4. Bazı sözler de iki şekilde yazılmıştır. Bunların biri doğru, öteki yanlıştır :

Bir ayağı çukurda – İki ayağı çukurda
Vur dedimse öldür demedim ya – Vur demeden öldürür
Korkunun ecele faydası yoktur – Korkunun ecele faydası
çoktur
Bir çiçekle yaz olmaz – Bir bulutla kış olmaz

ATALAR SÖZÜ

(Sadi G. KIRIMLI)

Selim Nüzhet Gerçek'in önsözü ve bibliyografyası ile 1939'da yayımlanmış olan bu eserde 2742 atasözü ve 2140 deyim ayrı ayrı bölümlerde verilmiştir. Kitabın önsözü şöyle başlıyor :

Atalar sözü ağızdan ağıza dolaşan ve az kelime ile çok mâna ifade eden söz demektir.

1. Atasözlerinin özellikleri hakkında yukarıda yaptığımız açıklamalar bu tanımın eksiklerini ortaya koyacağı için burada o özellikleri tekrarlamıyacağız. Şu kadar söyliyelim ki bu tanıma göre ayaklı kütüphane, asık suratlı, yan çizdi, sağı solu yok gibi sözleri atalarsözü saymak gerekir.

2. Bu eserde tâbir (deyim) için hiçbir tanım yoktur. Ancak önsözde şunlar vardır :

Atalarsözü ve tâbirler, her ne kadar zahiren birbirlerine benzerlerse de aralarında oldukça mühim bir fark vardır. Bu sebepten biz onları bu risalede ikiye ayırmağa çalıştık.

Kitapta iki söz çeşidi arasındaki oldukça mühim farkın ne olduğu açıklanmamış, iki söz çeşidini ayırma işine özel bir önem verildiği halde atasözleri bölümüne deyimler, deyimler bölümüne atasözleri konulmuştur. Şu sözler –yanlış olarak– atasözleri bölümünde yer alanlardan birkaç örnektir :

Alan da pişman satan da – Borç benim kasavet senin mi – Davul çalsan işitmez – Delik büyük yama küçük – Emegi sağdıç emegine döndü – Gökte ararken yerde buldu – Gözün üstünde kaşın var dedirtmez – Körler mahallesinde ayna satmağa benzer – Mal benim değil mi denize atarım – Nefsine kıyas et – Taraveti giden yemişin hazmı güç olur – Sükûtu merd-i dânâ hasmını ilzam için saklar.

Görülüyor ki bu sözlerin kimisi deyimdir; kimisi ise ne atasözü ne deyimdir.

Atasözleri bölümünde yer alması gerekirken deyimler bölümünde gösterilen sözlerden örnekler :

Azıcık aşım kaygısız başım
Bin nasihatten bir musibet yeğdir
Düşmez kalkmaz bir Allah
Ekmeden biçilmez
Her yiğidin bir yoğurt yiyişi vardır
Hıyar akçesiyle alınan eşeğin ölümü sudan olur
Huy canım altındadır
Oğlumu doğurdum ama gönlünü doğurmadım
Tırnağın varsa başını kaşı
Yalancının evi yanmış kimse inanmamış

3. Bu eserde aynı sözün iki ayrı söylenişinden birinin atalarsözü ötekinin deyim olarak gösterildiği de vardır. Örneğin, atalarsözü bölümündeki :

Huy canım altındadır can çıkmadıkça huy çıkmaz
Sen ağa ben ağa bu ineği kim sağa

sözleri, deyimler bölümünde şu şekillerde bulunmaktadır :

Huy canım altındadır
Sen dede ben dede bu atı kim timar ede

TÜRK ATA SÖZLERİ

(Mustafa Nihat ÖZÖN)

1952 de yayımlanan birinci baskısı 8257 numaralanmış atasözü ile 1470 numaralanmamış deyimini, 1956 da yayımlanan ikinci baskısı 8600 numaralanmış atasözü ile 2250 numaralanmamış deyimini içine alan bu eserin önsözünde “şimdiye kadar çıkmış olan belli başlı atasözü kitaplarında görülmüş olanlar” ın toplandığı söylenmekte ve kaynaklar şöylece belirtilmektedir : Velet İzbudak tarafından yayımlanan, Atalar Sözü, Şinasi'nin, Ebüzziya'nın, Vefik Paşanın atasözlerini derliyen kitapları, Divanü Lûgat-it-Türk ve Lehçe-i Osmani.

Yazar, Şinasi'nin atasözü için söylediği **hikmetü'l-avam** tanımını benimsemekte, Ebüzziya'nın atasözüyle deyim için verdiği tanımları da kabul etmiş görünmektedir. Bundan başka iki çeşit sözü ayrı ayrı göstermek maksadiyle atasözlerini kitabın metnine, deyimleri de sayfa altlarına koyduğunu bildirmektedir.

Şimdi düşüncelerimizi sıralıyalım :

1. Atasözleri bölümünde pek çok deyim ve başka söz vardır. Aşağıdaki maddeler, atasözleri bölümünde karışık olarak yazılı bulunmaktadır. Biz bunlar arasından on tane atasözü seçerek listenin ön sırasına alıyor, arkasından da atasözü olmayanları veriyoruz :

İki el bir baş içindir
 Bal bal demekle ağız tatlılanmaz
 Körün istediği bir göz ikisi olursa ne söz
 Yoldan kal yoldaştan kalma
 Dâvacın kadı olursa yardımcım Allah olsun
 Can çıkar huy çıkmaz
 Say beni sayayım seni
 Akacak kan damarda durmaz
 Et tırnaktan ayrılmaz
 Mal canın yongasıdır

Kancayı taktı – Ocağı söndü – Mekik gibi seğirdir – Islak kargaya dönmüş – Cin gibi aklı var – Aramakla ele geçmez – Parası çok aklı az – Diliyle yakalandı – Çaylak yavru kapar gibi – Eser savurur – Horoz ibiği gibi bir yana sallanır – Mecnun gibi beyabanda gezer – Gâvur gemisi gibi yan gider – Hancı tavuğu gibi yolcu artığından geçinir – Paçaları sıvayıp da girişti işe – Kulağında davul çalınır – Cennet kuşu bir şeye

aklı ermez zavallı – Baba oğlunun fenalığını istemez – Lâkırdı ile iş bitmez – Fena söz çekilmez – Görelim ayine-i devran ne suret gösterir – Kesilse riştesi şem'in ziyası artar eksilmez – Gönüldendir şikâyet kimseden feryadımız yoktur.

2. Deyimler bölümünde pek çok atasözü ve başka söz vardır. Aşağıdaki maddeler deyimler bölümünde karışık olarak bulunmaktadır. Biz bunlar arasından on tane deyim seçerek listenin ön sırasına alıyor, arkasından da deyim olmıyanları veriyoruz :

Aralığa gitmek – Baş göz etmek – Çantada keklik – Dirsek çevirmek – Eski göz ağrısı – İçli dışlı – Kapağı atmak – Kör döğüşü – Su götürür – Uzun uzadıya

Görünüşe aldanma
Amca baba yarısı
Deliden uslu haber
Soran yanılmamış
Yaşa yaşa gör temaşa
Kavganın iyisi olmaz
Yarım elma gönül alma
Bir inat bir murat

Varak-ı mihr ü vefayı kim okur kim dinler – Vera-yi perdede esrar var zuhur edecek – Uyku geldi bedene ne mutlu kalkıp gidene – Gele gide – Vaktında gerek – Bildiğin gibi değil – Soygun vermiş abdala döndü – Taziya dönmüş – Yabanın ayısı – Küp gibi – Çiçek gibi – Yılan gibi – At gibi – Eşek gibi çalışır – İpliğe bamyaya dizer gibi – Kediyle köpek gibi – Daha çelik çomak oynar – Söz anlamaz – Allâme kesildi – Çattık belâya müstef'ilâtün – Dediği geldi çıktı

3. Aynı nitelikte olan, hattâ bazı sözcük ve çekim değişikliğinden başka aralarında fark bulunmıyan pek çok maddeler kitabın hem atasözleri bölümünde, hem deyimler bölümünde gösterilmiştir :

Adı kaale alınmaz	(Atasözleri bölümündedir)
Adı kaale gelmez	(Deyimler ")
Çanak açıyor	(Atasözleri ")
Çanak tutmak	(Deyimler ")
Çıktı dokuza inmez sekize	(Atasözleri ")
Binmiş dokuza inmez sekize	(Deyimler ")
Atın ürkeği yiğidin korkağı	(Atasözleri ")
Atın dorusu yiğidin delisi	(Deyimler ")

müşler, deyimlerle ata sözlerini ister istemez birbirine karıştırmışlardır. Biz, “Türk Atasözleri ve Deyimleri” adını verdiğimiz bu kitapta eslâfa uyarak herhangi bir tasnif yapmak cesaretini kendimizde göremedik.”

Bu duruma göre eserde atasözleriyle deyimlerin birbirine karıştırılıp karıştırılmadığı konusu üzerinde durmayacağız. Üzerinde duracağımız noktalar şunlardır :

1. Önsöz’de Şinasi’nin “durub’-ı emsal” tanımı beğenilmekte ve benimsenmektedir. Biz ise, yukarıda görüldüğü üzere, bu tanımı yetersiz bulmuştuk.

2. Yine önsözde “atalar sözü umumiyetle bir hüküm ifade eder” denilmektedir. Bu da Ebüzziya’nın tanımında bulunan bir görüştür ki yukarıda eleştirmiştik.

3. Kitapta atasözleriyle deyimlerin ayrı ayrı gösterilmediği bildirildiğinden bu konu üzerinde durmayacağımızı söylemiştik. Ancak eserin önsözünde atasözleri örnekleri arasında :

Mart havası gibi bir halde durmaz

sözü de görülmektedir. Bunun atasözü olmadığı meydandadır.

4. Tülbentçi, eserini sunarken “içinde 15 binden fazla ata sözü ve aynı değerde deyim vardır ki şimdiye kadar neşerdilmiş olanların söz adedi bakımından en zenginidir” diyor. Bizim görüşümüz şudur ki kendisi de, M. N. Özön gibi, kaynaklardaki sözleri değerlendirip elemediği için kitaba giren söz sayısı çoğalmıştır. Bir eleme yapsaydı, bunların haylisi kitaba girmeyecekti. Örneğin, kitabın hemen başında 1 ve 2 numara ile gösterilen :

1. A ay doğmuş

2. A benim ruh-ı revânım seven ölsün mü seni?

sözleri, ne deyimler, ne atasözleri arasında yer alamaz. Kitabın sonunda da şu sözler var :

15076 Zülf-i yâr

15077 Zülf-i yâra dokunacak lâkırdı söyler

15078 Zülf-i yâra dokundu

15079 Zülf-i yâra dokunma

15080 Zülf-i yâra dokunur

Bunlara ve benzeri örneklere ayrı ayrı yer ve numara verildikten sonra 15080 sayısının 25080’e, 35090’a yükselmemesi için sebep yoktur. Çünkü yukarıda görülen çekimli şekiller arasına, söz gelişi :

Zülf-i yâra dokunmuş
 Zülf-i yâra dokunuyor
 Zülf-i yâra mı dokunayım ?
 Zülf-i yâra dokunmamalı
 Zülf-i yâra dokunsa ne çıkar
 İsterse Zülf-i yâra dokunsun

gibi cümleler de katılabilirdi.

Doğrusu ise sadece “zülf-i yâra dokunmak” diye bir deyim göstermekti.

5. Bu eserde ne atasözü, ne de deyim sayılamıyacak birçok söz bulunmaktadır. İşte örnekleri :

Bab-ı hümayun kapısı – Çelik gibi sert – Dana yediği taşı bilir – Denaet, rezalet – Hepsi bitti de o mu kaldı – Her sözünde bir nükte var – İrgat gibi çalışır – İrk ve nesli pak – İskatçı hoca – Islak tavuk – İçi başka dışı başka – İlim yalnız cehli giderir – İlim yumuşak döşekte yatmaz – Kârgir iratları mı var – Kartala varıyor – Kartala giriyor – Ovada kuş uçar – Yâr-ü ağyar – Yetimin hakkını yiyen berbat olur – Orasın sâki-i gül çehrenin ibramı bilir.

6. Kaynakta doğru iken esere yanlış alınan veya kaynaktaki yanlış biçimiyle esere olduğu gibi geçirilen sözler de vardır. Bunların kimisi deyim veya atasözü de değildir :

Ab ve dâne serpilir, insanı kısmet gezdirir.

(“Ab ü dâne”... olacaktı.)

Saf nâ'l dür endişlerin matmaı nazarlarıdır

(saff-ı niâl, dür-endişlerin matmah-ı nazarlarıdır” olacaktı.

“İlerisini düşünenler bir kurulun hep aşağı tarafında otururlar” demektir.)

İlim, ilmi Allahtır

(“ilmullah” olacaktı)

Boruda peşrev olmaz, ne çıkarsa bahtına

(“Zurnada” olacaktı. Kitapta doğrusu da vardır.)

Hem silâhlı hem külâhlı

(“Gece silâhlı, gündüz külâhlı” “olacaktı. Kitapta doğrusu da vardır.)

İnsan okurken yanılır

(“Hoca okurken yanılır” olacaktı.)

Kart ağacın bükülmesi güç olur

(“Ağaç yaşken eğilir” olacaktı. Kitapta doğrusu da var.)

Sabreyle işine, hayır gelsin başına

(“Hayır dile eşine hayır gelsin başına” veya “hayır iste komşuna hayır gele başına” olacaktı. Kitapta bunlar da vardır.)

* * *

SONUÇ :

Bu eleştirmeler gösteriyor ki şimdiye kadar çıkan eserlerde atasözleriyle deyimlerin vasıfları üzerinde esaslı bir inceleme yapılmadığı ve bu sözlerin aralarındaki farkları belirtecek ölçüler bulunamadığı için :

- 1) İki söz çeşidi birbirine karıştırılmaktadır.
- 2) Ne atasözü ne de deyim olmıyan birtakım sözlere bunlar arasında yer verilmektedir.

Biz bu incelememizle yukarıdaki iki noktaya dikkati çekmiş bulunuyoruz. Atasözlerinin ve deyimlerin niteliklerini belirtmede düşüncelerimize katılmıyanlar bulunabilir. Bu o kadar önemli değildir. Önemli olan, konunun ele alınmış bulunmasıdır. Umarız ki ilgililer, düşüncelerimizi tartışırlar da üzerinde birleşilecek birtakım kuralların ortaya çıkmasına hizmet ederler.